

кандидат історичних наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»,
Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (Дніпро),
докторант Запорізького національного університету (Запоріжжя) 777shch@gmail.com

РЯТУВАННЯ УКРАЇНЦЯМИ ТА ПОЛЯКАМИ ЄВРЕЇВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

Рятування євреїв під час Другої світової війни – одна з найменш досліджених тем в історіографії Голокосту. Дистрикт «Галичина», який був одним із ареалів тотального нацистського винищення євреїв, водночас став регіоном, звідки походила значна кількість Праведників народів світу – українців та поляків.

Стаття присвячена аналізу мотивацій, які визначали рішення людей допомагати євреєм в умовах надзвичайного рівня небезпеки для себе та своїх близьких. Висвітлено реакції окупаційної влади на акції порятунку з боку неєврейського населення. Незважаючи на однозначність нацистських розпоряджень щодо максимально суворого покарання осіб, які надавали сприяння євреям, реальна практика впровадження таких санкцій варіювалася.

Проаналізовано основні детермінанти (соціального, економічного, релігійного характеру), які відігравали важливу роль у прийнятті рішень щодо долучення особи до процесу рятування.

Зроблено висновок, що жодна політична сила, яка у тій чи тій формі могла вплинути на порятунок євреїв, так і не провадила їх системного порятунку у Західній Україні, та попри це виживання переслідуваних стало можливим саме завдяки подвигу окремих представників польського та українського народів.

Ключові слова: Праведники народів світу, рятувальники євреїв, Голокост, гетто, допоміжна поліція, Андрей Шептицький.

Igor SHCHUPAK,

Ph D (History), director of «Tkuma» Ukrainian Institute for Holocaust Studies,
Museum «Jewish Memory and Holocaust in Ukraine» (Dnipro),
Doctoral Candidate of Zaporizhia National University (Zaporizhia) 777shch@gmail.com

RESCUING OF THE JEWS OF WESTERN UKRAINE BY UKRAINIANS AND POLES DURING THE HOLOCAUST

Rescuing the Jews during World War II is one of the least studied topics in the Holocaust historiography. «Galicia» District, which was one of the areas of Nazi total extermination of Jews, at the same time, became a native region for a large number of Righteous among the peoples of the world, that is, the Ukrainians and Poles.

Practices of rescuing, motivations to help the Jews, and repressive measures of the Nazi authorities in the west Ukrainian lands were compared with the peculiarities of rescuing in other occupation zones. For the first time in Ukrainian historiography, regional characteristic of the phenomenon of rescuing of the Jews during the Holocaust is presented, as well as table materials that can be used for further researches are proposed. Using a comparative approach, features of the process of rescuing the Jews, which are typical for the whole Ukraine, and their specificity in the western region, were contrasted.

Particular attention is paid to the analysis of motivations that influenced the decision of people to help the Jews with an extraordinarily high level of danger for themselves and their nearest and dearest ones.

The occupation power's response to rescue actions by the non-Jewish population is highlighted. Despite the clear and unambiguous orders by the Nazis regarding the severest punishment for those who helped the Jews, the real practice of introducing such sanctions varied.

The main determinants (social, economic, religious, and personal), which played an important role in making decisions to join the rescue process, are analyzed. Particular attention is drawn to the material factor in rescuing Jews. Based on the archival materials, first introduced into the scientific circulation, the typical behavioral strategies of individuals who were inclined to rescue the Jews, are outlined.

The conclusion is made that it was the phenomenon of rescue, which was one of the most striking examples of positive human interaction and cooperation during the time of the total Nazi terror. It is noted, that no political force, which in one form or other could influence the rescue of Jews, carried out any systematic rescue of Jews of Western Ukraine, but, despite that, the survival of the persecuted ones became possible due to the feat of the indi-

visual representatives of the Polish and Ukrainian peoples. It is especially emphasized, that such cases of rescuing during the Holocaust became a universal and important source for studying of a whole range of problems of the history of ethno-national, inter-religious, and social relations, which do not lose its relevance at the beginning of the twenty-first century.

Key words: *the Righteous among world's nations, rescuers of Jews, the Holocaust, ghetto, auxiliary police, Andrei Sheptytskyi.*

Постановка проблеми.

1. «Праведники народів світу» та «рятівники євреїв»: проблеми дефініцій.

Серед різних аспектів історії Голокосту проблема рятування євреїв від знищення нацистами є найменш дослідженою. Однією з причин цього є **складність пошуків документального підтвердження** такого рятування. Ще одним свідченням недостатньої дослідженості рятування євреїв є **проблема дефініцій**. На сьогодні вживаються такі терміни, як: «Праведник народів світу» (або «Праведник світу», що є довільним скороченням офіційного звання); «Праведник України»; «Праведник Бабиного Яру».

Яд Вашем використовує вислів **«Праведник народів світу»**: ними є неєвреї, які ризикували своїм життям, а часто – і життям своїх дітей, своїх рідних заради рятування євреїв під час Голокосту (Праведники народів мира, 2017). Відповідно до визначених критеріїв (Праведники народів мира, 2017), громадська Комісія присвоїла це високе звання представникам 44 країн світу. На сьогодні Україна займає четверте місце у світі за кількістю таких героїв (після Польщі, Голландії та Франції). На 1 січня 2017 р. наявні дані про більше, ніж **2 570** українських Праведників народів світу ((Names and Numbers of Righteous Among the Nations, 2017; Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem, 2018)¹.

В Україні з 1989 р. за громадською ініціативою Всеукраїнської єврейської ради, Фонду «Пам'ять жертв фашизму в Україні» було запроваджено звання **«Праведник України»**. Це звання присуджувалися тим людям, щодо яких були відомості про рятування євреїв від нацистського геноциду в Україні, але їх було недостатньо для комісії Яд Вашем. За даними згаданої Всеукраїнської єврейської ради, «більше 3000 громадян України отримали звання «Праведник України», з них 1625 «Праведники народів Світу». Створена картотека і фототека розстріляних і врятованих євреїв, а також їх рятівників. Документи «Праведників України» направляються до інституту Яд-Вашем (Єрусалим) для присвоєння їм звання «Праведник народів світу» (Всеукраїнська єврейська рада, 2018). Головним натхненником запровадження звання «Праведник України» був відомий громадський діяч, президент Єврейської ради України, голова фондів «Пам'ять Бабиного Яру» і «Пам'ять жертв фашизму в Україні» Ілля Михайлович Левітас (1931 – 2014). Він же ініціював запровадження звання **«Праведник Бабиного Яру»**, затверджене у квітні 1989 р. Натомість відомий дослідник трагедії Бабиного Яру, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру Віталій Нахманович зазначає, що «оскільки критерії надання звання «Праведник Бабиного Яру» не були визначені, а надавалося воно, фактично, одноосібним рішенням Іллі Левітаса, багато з науковців та громадських діячів навіть в Україні не визнають цього звання і заперечують проти правомірності офіційного увічнення їхніх імен» (Нахманович, 2016: 327). Так само можна сказати і про звання «Праведник України».

Варто зауважити, що серйозні дослідження феномену рятування євреїв українцями під час Голокосту почалися лише після 1991 р., коли живих свідків та самих врятованих було значно менше, ніж у повоєнні роки (Щупак, 2016: 9–11). Крім того, є категорія людей, щодо яких докази про рятування євреїв або не були прийняті через низку причин Комісією Яд Вашем, або матеріали про рятування взагалі не були передані до Яд Вашем, залишилися невідомими дослідникам.

Тому, щоб уникнути неоднозначності у дефініціях, ми вважаємо необхідним увести до наукового обігу більш широке поняття **«український рятівник євреїв під час Голокосту»**. Під цю

¹ У статистичних даних Яд Вашем має місце певна статистична неузгодженість: за таблицею «Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2017» (див.: <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>) зазначено 2573 українські «Праведники народів світу»; але за поіменною таблицею «Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2017» (див.: <http://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/ukraine.pdf>) нараховуємо 2574 українські «Праведники народів світу».

дефініцію підпадають як «Праведники народів світу», так і ті люди, щодо яких є ґрунтовні докази про *рятування євреїв, які можуть бути визнані історичною наукою*.

Мета статті полягає у визначенні особливостей окупаційної політики на теренах Західної України (передусім дистрикту «Галичина» Генерал-губернаторства) та умов, за яких відбувався порятунок євреїв; визначення основних форм та способів рятування та допомоги євреям на західноукраїнських теренах у порівнянні із іншими територіями, окупованими нацистами; окресленні тих мотивацій, якими керувались рятівники євреїв тощо.

Виклад основного матеріалу

2. Умови для порятунку євреїв на окупованій території України

Відмінності історичних сценаріїв Голокосту в країнах Європи обумовлювались способами дії гітлерівської «машини знищення», які значною мірою залежали від усталених там форм адміністративного управління, традицій громадського та культурного життя, рівня впливовості на суспільство єврейських общин, ставлення нацистів до населення окупованих країн, врешті, міри загрози для рятівників євреїв. Усі ці та інші чинники впливали на ставлення місцевого населення до геноциду щодо євреїв і на наявність спроб їх рятування.

Фактом є те, що умови для порятунку євреїв на території України радикально відрізнялися від західноєвропейських. У Данії, – пише дослідник Нехама Тек, – «гітлерівці проявляли до датчан терпимість навіть після того, як почалися операції з порятунку євреїв. Репресії виражались у формі арештів і зазвичай були спрямовані лише проти організаторів масового виходу євреїв» (Праведники народів мира, 2008: 490–491). У Голландії та Франції, – вказують Ізраель Гутман та Наама Галіль, – рятівникові євреїв «загрожувала висилка в концентраційний табір, тоді як у Польщі і на окупованих територіях СРСР таку людину хапали разом із євреями, яких вона переховувала, і неодмінно розстрілювали» (Гутман, Галіль: 237). У багатьох працях істориків проводиться думка про те, що в країнах Західної Європи «сусіди, дізнавшись про те, що хтось ховає євреїв, як правило, не доносили на нього. По-іншому було у Східній Європі» (Палдіэль, 1998).

Очевидно, що рівень демократичності суспільства, гуманістичність його базових цінностей впливає на людські стосунки, готовність до взаємодопомоги.

Українські терени перебували під владою тоталітарних режимів, ще й за умов війни. Мовчазна згода з насильством могла бути зумовленою і радянською спадщиною «одностайного» засудження «ворогів народу», «другорядності» цінності людського життя. Глибокий травматичний слід у суспільній свідомості, який залишив своїм громадянам сталінський режим, помножувався на тотальну деморалізацію від катастрофи Червоної армії на першому етапі війни та швидкого наступу гітлерівських військ і захоплення ними величезних територій.

Відомий історик Тімоті Снайдер відніс територію України до «кривавих земель» (Снайдер, 2011), де вбивство величезної кількості людей сприймалося буденно, через звичку до «банальності зла» – вислів, поширений завдяки книзі Ханни Арендт (Арендт, 2013). За таких умов людські та людяні почуття часто поступаються прагматичним міркуванням. Атмосфера насильства і захоплення до вбивств, помножена на антисемітизм частини населення та інші чинники, створили відповідні суспільні настрої сприйняття масового винищення євреїв як «норми» за умов нацистського «нового порядку». За деякими свідченнями, «якщо не брати до уваги купку шляхетних людей, християнські жителі міста з ентузіазмом брали участь у ганебних операціях полювання на євреїв, які проводилися німцями» (Спогади рабина Кахане, 2009: 200). Згодом, як слушно зауважує професор М. Коваль, настрої українців змінювалися, коли вони ставали свідками жаклих злочинів гітлерівських катів – таких, як розстріли у Бабиному Яру (1941) (Коваль, 1992: 27). Місцевих мешканців вражала нелюдська жорстокість, з якою нацисти знищували євреїв, у тому числі жінок і дітей. «Факт розстрілів був настільки жакливим, – йдеться в документі про розслідування нацистських злочинів в селі Михайлівка Запорізької області, – що населення ... кварталів пересувалося до посадок, тікаючи зі своїх домів, щоб не бачити і не чути жаклих звірств і знущань» (ДАЗО. Ф-Р. 1849. Оп. 1. Спр. 1).

Водночас, історик та свідок подій Голокосту Шимон Редліх зазначав, що «міжетнічна байдужість і відверта ворожість під час німецької окупації посилювалися» (Редліх, 2007: 197–198). З початком війни атмосфера сприйняття насильства та вбивств як «норми» стала загальнопошире-

ною. «Вбивства [...] деякі поляки і євреї сприймали зі співчуттям. Для інших це був просто спектакль. Ніхто не міг зрозуміти єврейської безпорадності. Що стосується підтримки і порятунку євреїв, то це була в основному суміш жадібності і співчуття. Безпрецедентні обставини воєнного часу, жорстокість життя як під Соведами, так і під німцями, виявило найгірше в людській натурі» (Редліх, 2007: 242). Ш. Редліх згадує, що «українці проклинали німців за вбивства невинних людей» (Редліх, 2007: 197–198), але випадки рятування євреїв не були та, мабуть, не могли бути численними. Опір загарбникам вимагає сміливості й самопожертви, межує з героїзмом протиостояння силі репресивної системи. Героїзм – це непересічне явище, він не може бути «масовим».

З іншого боку, відповідно до нацистської расової політики, українців – рятівників євреїв – очікувало найжорстокіше покарання, знищення їх самих та членів їх сімей. Навіть надання притулку євреям загрожувало тут смертною карою.

Так, в оголошенні за підписами генерал-губернатора Франка та штадгауптмана Хьолера говорилося, що навіть «підбурювачі та помічники підлягають цій самій карі, що й особи, які допустилися чину. Намір буде караний як довершений чин» (Оголошення генерал-губернатора Франка, 1942). Відомі факти про розстріли українців за переховування євреїв на Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Львівщині, Харківщині (Убили односельчан, 1996: 55) – у багатьох містах та селах; особливо багато таких прикладів на території Західної України, яку низка дослідників стереотипно характеризують як вкрай «антисемітський» регіон.

Водночас вимагають додаткового вивчення обставини, за яких за переховування євреїв українці уникали страти і навіть позбавлення волі, будучи оштрафованими (наприклад – у Вінниці, Житомирі, Дніпропетровську та ін. Так, на Вінниччині «за переховування» євреїв брати Пастух були оштрафовані) (ДАВО. Ф. Р. 1683. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2; Ф. Р. 1473. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 78).

3. Особливості рятування євреїв на території Західної України та в інших регіонах України

Підрахунки кількості випадків рятування євреїв на українських теренах на сьогодні ведуться в основному за статистикою Яд Вашем щодо Праведників народів світу. Щодо інших рятівників, які не отримали статусу Праведників, зазначимо нижче.

Ми вирішили розглянути регіональний аспект рятування, визначивши розподіл українських Праведників народів світу по областях і регіонах України (відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу країни). Окремо виділили Вінницьку область, яка займає особливе місце в «регіональній картині» рятування.

Відповідно до наших підрахунків, нами складено таку таблицю.

Таблиця 1.

Кількість Праведників народів світу з України за регіонами та областями (підрахунок здійснено на основі офіційної статистики Яд Вашем станом на 1 січня 2017 р.) (Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem, 2018)

Закарпаття та Буковина	Західна Україна	Північна та Центральна Україна	Вінницька область	Південна Україна	Східна Україна	Інші території
Закарпатська: 24	Волинська: 116	Дніпропетровська: 69	504	АР Крим: 27	Донецька: 45	Білорусь: 2
Чернівецька: 9	Івано-Франківська: 75	Житомирська: 213		Запорізька: 21	Луганська: 9	Молдова: 2
	Львівська: 116	Кіровоградська: 49		Миколаївська: 81	Харківська: 86	Німеччина: 2
	Рівненська: 216	Київська та м. Київ: 221		Одеська: 157		Польща: 24
	Тернопільська: 168	Полтавська: 36		Херсонська: 28		Росія: 5
	Хмельницька: 177	Сумська: 15				Україна – невизначений регіон: 1

		Черкаська: 60				
		Чернігівська: 16				
Загалом						
33	868	679	504	314	140	36
Разом: 2574						

© І. Щупак

Розглядаючи цю таблицю, можемо побачити, що вагома кількість випадків рятуння євреїв зареєстрована на територіях, де проживало відносно багато поляків – як на території сучасної Польщі, так і на теренах Волинської, Луцької, Хмельницької, Житомирської областей.

Також бачимо, що, незалежно від регіону, найбільше Праведників налічується у місцях, де доля євреїв у населенні була відносно великою (Вінниця та інші західноукраїнські міста, містечка й села, а також Київ, Житомир, Одеса тощо), тож допомога сусідів, які мали досвід співжиття у довоєнні часи, відіграла значну роль у рятунні євреїв під час Голокосту.

Абсолютну першість за кількістю Праведників народів світу України посідає сучасна Вінницька область – тут їх майже п'ята частина від усіх українських Праведників (19,6 %). Це на 10 % більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включаючи Одеську область) та Криму разом. Цей факт потребує свого пояснення. Окрім наведених вище чинників, слід зауважити, що саме на Вінничині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їх переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання.

У ході уточнення даних Яд Вашем (місця розташування сіл та інших населених пунктів, їх адміністративно-територіального підпорядкування та ін.) має бути визначена кількість Праведників по територіях відповідно до адміністративно-територіального поділу на зони окупації, а також – що дуже важливо – у співвідношенні з питомою вагою євреїв серед місцевого населення, з урахуванням євреїв-біженців із західних територій; із зазначенням часу, протягом якого ця область чи місто перебували під окупацією тощо.

Ще ширшою є картина рятуння євреїв мешканцями України, які не отримали звання «Праведник народів світу». Навіть на офіційному сайті Яд Вашем сказано: «Кількість Праведників у тій чи іншій країні не обов'язково свідчить про фактичну кількість історій рятуння, а лише відображає ті випадки, про які відомо Яд Вашем» (Праведники народів мира. Статистика, 2018).

Достатня кількість таких маловідомих ізраїльським та іншим історикам випадків мали місце на Західній Україні, де існували свої особливості у «механізмі» знищення євреїв та умов і можливостей їх рятуння.

Унікальні можливості для вивчення цього питання має Державний архів Львівської області, де зберігаються особливо важливі для нашої теми матеріали Спеціального суду при Німецькому суді у Львові дистрикту «Галіція» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1)².

Якщо на території райхскомісаріату «Україна» українських рятівників євреїв часто розстрілювали на місці, то в дистрикті «Галіція» справи про рятуння розглядав вищезазначений нацистський суд.

Серед документів за 1941 – 1944 рр. ми нарахували майже 40 справ щодо звинувачення жителів регіону в «переховуванні євреїв» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 309, 366, 504, 592, 654, 661, 735, 758, 759, 791, 800 та ін.), або «у наданні притулку» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 1111), «у сприянні втечі євреїв з гетто у Львові» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 1358). Такий досить великий обсяг матеріалів щодо людей, які рятували євреїв (чи намагалися їх рятувати), але яким не присвоєно звання «Праведників народів світу» і навіть не розглядалися Комісією Яд Вашем, є черговим аргументом щодо необхідності вивчення феномену рятівників євреїв – поняття більш широкого, ніж «Праведники народів світу».

Зауважимо, що згадані архівні матеріали дають можливість відтворити певні характеристики ставлення окупаційної німецької влади не тільки до євреїв, які підлягали реєстрації, повній

² Документи написані польською і німецькою мовами, окремі сторінки написані українською.

ізоляції, а згодом – винищення, але й до українців, поляків та інших представників місцевого неєврейського населення.

Красномовною ілюстрацією ставлення нацистів до поляків та українців, і навіть до симпатиків гітлерівського режиму, може бути історія поляка Яна Петришина (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 502, 574). За матеріалами судової справи, «28 травня 1943 року він з розмови трьох невідомих йому солдатів дізнався, що начебто гетто в м. Броди ліквідували та воно горить в різних місцях. Коли солдати домовились подивитись на пожежу в гетто, він до них приєднався. Коли вони прийшли в гетто, то солдати і він отримали завдання від поліцейського, який був там на службі, обшукати домівки, які не горіли, щоб знайти в них євреїв, що сховались» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 1зв). В одній із квартир вони «наштовхнулись» на єврейську жінку, яка кричала від страху, і Ян Петришин вбив її кортиком (ножем), бо вважав, що «вбивство євреїв не карається» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 502. Арк. 7зв). «Через два дні обвинувачений був затриманий нарядом Вермахту» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 1зв).

У документі нацистського суду відзначається, що «шляхом вбивства єврейки він начебто тільки хотів підтримати заходи влади та в інтересах їх найшвидшої реалізації вважав цей вчинок оправданим» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 2); «він хотів всіма засобами завадити тому, щоб вона змогла ухилитись від єврейських акцій, які тоді проводились, тобто щоб підтримати заходи влади» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 2зв). Попри ці та інші «пом'якшуючі обставини» німецький суд визначив і обтяжуючі обставини – «обвинувачений мав багато попередніх судимостей». Але особливий інтерес для нас становить такий припис суду: «...Обтяжуючими обставинами має бути те, що безпека та порядок в цій місцевості вимагають, щоб до державних заходів, як акції стосовно євреїв, не допускались самовільні втручання будь-яких приватних осіб» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 3). Врешті, Ян Петришин був засуджений «до 7 років каторги за вбивство єврейки» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 1).

Отже, масові вбивства євреїв нацистами визначалися як «державні заходи», до яких не допускалися «самовільні втручання» місцевих мешканців (відома практика провокацій нацистів та залучення ними місцевих мешканців до антиєврейських погромів та вбивств євреїв має розглядатись окремо).

Інтерес викликає і таке формулювання «Справи про законність утримання під вартою» щодо Яна Петришина: «Злочинець та вбивця з бажання вбити, злочинно та по-звірячому вбив людину» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 1зв).

Очевидним є лицемірство таких «моральних оцінок» нацистської влади, яка привласнила нелюдське «право» на позбавлення життя мільйонів людей, і засуджувала на свій розсуд тих, хто «втручався» до цієї «справи».

Переслідувані євреї шукали порятунку у різний спосіб. Хтось «у полі, де спав, або на будовах, які були поза містом, або навіть у старому хліві», як Макс Рінгер (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 1258. Арк. 8зв), хтось «перебував у Львові у зруйнованих бомбою будинках на вулиці Теодора і Шпитальній, у такий спосіб укриваючись від затримання поліцією», як Едель Зигмунд (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 3зв). Але зрозуміло, що без допомоги з боку представників місцевого неєврейського населення шансів на порятунок не було.

Про мотиви надання надзвичайно ризикованої допомоги євреям буде йтися нижче. Тут же зазначимо, що майже в кожному випадку рятування євреїв у тому чи тому вигляді поставав матеріальний чинник.

Відомо, що отримання матеріальної винагороди за рятування євреїв під час Голокосту не відповідає принципам, за якими Яд Вашем присвоює звання «Праведник народів світу». Безумовно, було чимало випадків, коли рятувальники надавали допомогу переслідуваним євреям без жодної користі. Натомість важливо зауважити, що переховування людей протягом довгого періоду, багатьох місяців, а інколи й років, завжди має «економічну складову», пов'язану з необхідністю, насамперед закупівлі харчів. «Як впливає зі спогадів, – зазначав Ярослав Грицак, – вижити могли тільки євреї, які мали гроші – бо треба було втримати і самих себе, й заплатити тим, хто тебе переховував» (Грицак, 2017).

Наявні документи (тут ми розглядаємо матеріали Державного архіву Львівської області) надають відомості про дуже різні обставини матеріальних та фінансових «розрахунків» євреїв зі своїми польськими та українськими рятівниками.

«Томрук Хведь признався, що була в нього жидівка майже через цілий тиждень..., і що він давав їй їсти за це вона йому дала 2 метри [нерозбірливо] і пошила дві сорочки для родини Томрука Хведя» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 759. Арк. 6 зв). За матеріалами судової справи, «Томрука Хведя і 2 метри [нерозбірливо] забрано і разом доставлено до Німецької Жандармерії у Радехові» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 759. Арк. 6 зв).

Українці Ігнат Барабач і Микола Лутій переховували у Золочеві свого знайомого Соломона Гельфера. На слідстві М. Лутій говорив: «Гельфер вручив мені 4 метри матеріалу на пошиття одягу, 1 жіночу велику хустку, а також суму у 90 злотих. У квітні 1944 р. згаданий єврей дав мені суму у 500 злотих. Зважаючи на те, що, як вже зізнався, був дуже бідним і маю родину, яка складається з дружини і 3 дітей, у квітні 1944 р. не мав що давати їсти, ані своїй родині, ані цьому євреєві. Сказав йому, що має щось зробити. Згаданий єврей пішов до мого сусіда Барабаша Ігната з Красносельця і від нього приніс 25 кг ячменю, а також 5 кг гречки. Після цього той же єврей у червні 1944 р.: пішов до Барабаша удруге і приніс від нього 25 кг ячменя і 25 кг картоплі. Через те, що по будинках почали проводитись обшуки на предмет виявлення партизанів, я боявся, що того єврея у мене можуть знайти, тому пішов сам до гміни та зізнався, що у мене є єврей. Прийшло військо і єврея Гельфера Соломона було забрано з льоху, який знаходиться у моїй stodoli, мене ж залишили вдома. Як я пізніше довідався, єврей той звідти утік, а мене на другий день військо заарештувало та привезло до Золочева. Коли того єврея за кілька днів повторно зловили, саме тоді він зізнався, що я його переховував» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 791. Арк. 20 зв).

Ди цих красномовних матеріалів варто додати, що вони датуються 20–22 червня 1944 р. – лише за місяць до того, як німецькі війська залишили Львів (що відбулось 27 липня 1944 р.).

Мерська Міхаліна, полька, «переховувала у своїй квартирі у Львові на вулиці Падеревського № 12 2-х єврейок і 3-х євреїв з 2.6.1943 р. до 3.2.1944 р., беручи від них кошти на утримання та за переховування у сумі 3000 злотих щомісяця. Тут хочу пояснити, що цих євреїв утримувала не у квартирі, у своєму підвалі. Робила це тому, що не мала з чого жити» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 851. Арк. 26 зв).

Сурма Розалія (з села Верхоли, біля Грабової, пов. Кам'янка Струмилова), неписьменна, зізналася «в утриманні чотирьох євреїв у своєму обійсті до 23.10.1943... зізнаюсь. Ці євреї обіцяли дати мені 50 злотих, якщо їх утримуватиму протягом двох тижнів. На що я погодилася, але з таким наміром, що як прийде їх трохи більше, дам знати у відділок Української поліції у Грабові» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 735. Арк. 5 зв). Згаданий намір німецький суд визнав «сумнівним», і полька була засуджена (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 735. Арк. 6).

Єврей Зігмунд Едель (Zygmund Edel) переховувався у Львові у поляків Стефанії Ціпик (Stefania Cierik), Станіслави Білик (Stanisława Biłyk) та Софії Пакіт (Zofia Pakiet), «за оплату 400 злотих щомісяця» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 13). – Очевидно, що ці гроші мали покривати витрати на харчування.

Часто бувало, коли рятівники не вимагали від євреїв конкретної суми грошей, а питали про їх можливості. За ці гроші господарі купували продукти харчування для себе та тих, кого переховували (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 504. Арк. 25–26).

І, нарешті, архівні матеріали містять відомості про випадки безкорисливого рятування євреїв. 16.06.1944 єврей Сафро Альтер свідчив: «Як єврей у травні місяці 1943 р. утік з єврейського гетто і до цього моменту переховувався у католиків» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 847. Арк. 14). «Я... пішов до свого знайомого Домбровського Романа [Dąbrowskiego Romana], у Львові на вулиці Личаківській, 19. Його знав з ловецьких часів з періоду спільної роботи на олійні та підтримував його під час голоду, бо був заможнішим, а він бідним. Давав йому харчі і гроші. Домбровського просив аби мене сховав, і він милосердно погодився, коли я вже не мав жодних засобів для життя, даючи мені харчі та житло» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 847. Арк. 14). Донька Сафро Альтера, Годжін Маня, яка теж знайшла притулок у Р. Домбровського, підтверджувала: «Виходячи з бункеру, не мали жодних речей та грошей. Я разом із чоловіком не платили Домбровському грошей

за наше переховування, бо той, переховуючи батька, переховував і нас (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 847. Арк. 21 зв)».

У німецьких судових матеріалах звертають на себе увагу факти, коли в ході справ поляки та українці, які звинувачувалися у переховуванні євреїв, за допомогою адвокатів домагалися свого виправдання.

Аргументами для цього могла бути їх «необізнаність» у єврейському походженні тих, кого переховували. Так, під час розгляду справи щодо єврея М. Рінгера, який перебував на квартирі у польки І. Баріляк, суд дійшов висновку, що «Баріляк Ірена насправді не знала, що познайомилась з євреєм і навіть не припускала, що Рінгер був євреєм. Рінгер навмисне ввів в оману Баріляк, представляючись їй Пьотрем Рогушем, прагнучи мати свою особисту єврейську вигоду» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 1258. Арк. 15).

В іншому випадку двірник Фінк Пьотр, затриманий 28.01.1944 р. за утримання дитини, Туртeltaуба Максиміліана, – онука єврейки з Відня, свідчив, що він «був упевнений, що німецький закон не передбачає переслідування євреїв німецького походження. Якби це знав, ніколи б єврейську дитину до своєї квартири не прийняв» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 904. Арк. 8). Німецький суд все ж засудив Пьотра, але визначив щодо дружини і доньки поляка, що «проведеними слідчими діями не вдалося довести вину Фінк Катажини і Фінк Хелени, що нібито вони були співучасницями у переховуванні єврея» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 904. Арк. 18).

Деякі прохання адвокатів про помилування на перший погляд виглядають кумедно, але насправді містять досить принизливі характеристики звинувачуваних. Так, Адвокат Адольф Фіда пише 15 липня 1944 р. генерал-губернатору в м. Краків: «Від імені засуджених до страти Ганчар Марії (Ganczar Maria) та Нахач Василя (Nahatsch Wasyl). Не беручи до уваги безгрішний життєвий шлях та визнання провини з глибоким каяттям, що виказується всіма можливими засобами, я прошу врахувати дуже низький рівень освіти засуджених. Вони народились та виростили на віддаленому хуторі, не мали змоги отримати ніякої шкільної освіти. Обидва не знають грамоти, Нахач тільки но навчився підписуватись своїм ім'ям під час військової служби за часів світової війни. Обидва мають дуже примітивний світогляд та тип мислення, типові екземпляри галицьких неосвічених сільських анальфбетів, які мають обмежене духовне життя (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 68). Ваша Високосте, вони не мали гадки про заборону переховувати євреїв» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 366. Арк. 68–69).

Зрозуміло, випадки виправдання українців та поляків, яких звинувачували у переховуванні євреїв, не були частими. За рятування євреїв платили своїм життям і безкорисливі добродійці, і ті, хто намагався заробити на цьому гроші. Тільки в одному «Розпорядженні про боротьбу з замахами на німецьку справу відбудови у генерал-губернаторстві від 2.10.1943 р. (Вісник розпоряджень для генералгубернаторства ч. 82 С. 589)... судом поліції Безпеки і СД Галицької області» на смерть було засуджено «за переховування жидів» десять осіб: «...Крушковська Марія уроджена Бобекова з Лембергу, П'ястун Міхал з Лембергу, Скомпський Казімеж з Лембергу, Ковальчик Здіслав з Лембергу, Суш Настя уроджена Дяченко з Руданець, Іжек Юлія з Лембергу, Слядовська Галина уроджена Клименєвська з Лембергу, Малявська Вікторія уроджена Вільчинська з Лембергу, Йозефек Броніслав з Лембергу, Йозефек Марія уроджена Сльовіч з Лембергу...» (Ковба, 2009: 200–201).

Окремі історії навіть у викладі німецьких судових документів виглядають особливо трагічно. Це стосується, зокрема, Володимира Корбецького (Wladimir Korbecki), який в період з листопада 1942 до травня 1943 р. переховував «у своєму домі двох єврейок на ім'я Роза та Краус та трирічну дитину єврейки Краус. Від єврейок в перші дні після їх прийому він отримав 1700 злотих...» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 504. Арк. 16 зв). Судове рішення містить жорстоке рішення: «Обвинувачений, який не мав до цього часу судимостей, відповідно до §4 б вказаної постанови має бути покараний єдиним передбаченим покаранням – стратою» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 504. Арк. 40). Вирок було виконано: «Засуджений Володимир Корбецькі був розстріляний 7 березня 1944 року...» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 504. Арк. 20).

Отже, рятування євреїв за платню (відшкодування витрат, або «для прибутку») мало декілька наслідків.

1. Інколи, коли гроші у євреїв закінчувалися, «корисливі рятівники» здавали їх нацистам або поліцаям на розправу і вірну смерть.

2. Інколи, коли «акції спасіння» розпочинались через корисливі мотиви, а у євреїв вичерпувалися матеріальні ресурси, рятівники виявляли кращі людські якості і продовжували допомогати, вже не отримуючи винагороди.

3. Навіть якщо єврея (або групу євреїв) рятували за гроші, це не означало меншого ризику для рятівників, яких нацисти карали так само, як і безкорисливих Праведників народів світу. Так, для певних людей переховування євреїв стало певним «бізнесом», на якому намагалися заробити у скрутні воєнні часи. Але ж і за виказування євреїв, за доноси на їх рятівників німці давали винагороду, і такий «спосіб заробітку» був більш безпечною справою. За умов існування цих двох протилежних «способів заробляння на євреях» свою роль відігравали, за спостереженням Я. Грицака, «людський страх і заздрість: «вона» переховує євреїв, заробляє на цьому – а «ми» через це можемо постраждати, якщо, не дай Боже, німці виявлять, що ми знали і не донесли» (Грицак, 2017).

Варто зазначити ще один момент: видання євреїв було не просто «виявом лояльності» гітлерівському режиму, але й визначалося нацистськими законами й постановами та представлялося геббельсівською пропагандою як «чеснота» для суспільства і «моральний обов'язок» його членів. За умов викривленої тоталітарними системами суспільної свідомості та сплюндрованої моралі цей чинник робив справу рятування євреїв ще більш небезпечною.

Очевидно, що при вивченні феномену рятування євреїв необхідна спільна аналітична робота істориків, психологів щодо з'ясування мотивації порятунку представниками різних верств населення, послідовників різних релігій та конфесій, прихильників різних політичних поглядів, які проживали в різних регіонах України, в різних зонах окупації. Відомі дослідники Нехама Тек, Самуель і Перл Олінер, що прийшли до різних висновків про соціальне становище і самовідчуття Праведників народів світу в суспільстві, єдині в оцінці найважливішої моральної, загальнолюдської складової подвигу людей, які надали допомогу приреченим на тотальне знищення (О Праведниках, 2018).

4. Хто й чому рятував євреїв: до питання про мотивацію

Приклади рятування євреїв на окупованій території України та на її заході потребують з'ясування мотивів людей, які ризикували не тільки власним життям, але й життям своїх рідних, своїх дітей, надаючи допомогу переслідуваним євреям.

Чимало було випадків, коли люди намагалися врятувати євреїв – членів своїх родин, чи коханих.

Так, наприклад, українська дружина єврея Ісаака Шлимовича (ім'я жінки в документі відсутнє), яка у жовтні 1941 р. зустріла німецьку окупацію в селі Михайлівка Запорізької області, поліцаям «дитя на вбивство... не віддала», і, врешті, врятувала дитину від змішаного шлюбу (ДАЗО. Ф. Р. 1849. Оп. 1. Спр. 1). Полька Антонія Хомчинська (Antonia Chomczynska) зі Львова «впродовж декількох місяців приховувала чотирьох євреїв» у квартирі, де вона жила (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 661. Арк. 3). Коли поліція у червні 1943 р. затримала трьох євреїв, «одному з цих євреїв вдалось втекти з квартири за допомоги Хомчинської. З одним з цих євреїв Хомчинська напевно мала стосунки. Це виходить з одного листа Хомчинської, який було знайдено раніше» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 661. Арк. 3). (До речі, в ході слідства не вдалось «довести провину польки Антонії Хомчинської в укритті євреїв» (ДАЛО. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 661. Арк. 37)).

Останнім часом стають відомими все більше прикладів про участь в порятунку не тільки одиниць-українців, але і груп людей, іноді достатньо великих. І. Альтман пише про те, як у кількох українських селах місцеві жителі зуміли укрити всіх євреїв: в селі Яруга на Поділлі вдалося заховати не лише місцевих жителів-євреїв, але й біженців; у селі Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейські сім'ї; в селі Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. І. Альтман підкреслює, що їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села (Альтман, 2002).

Слід зауважити, що подібні приклади не поодинокі. Арон Вайс у своїх спогадах розповідає, що мешканка західноукраїнського міста Борислав українка Юлія Матчишин для організації по-

рятунку сім'ї Вайсів заручилася підтримкою іншої сусідки – польки пані Потенжної (Особистий архів автора).

В окупованому Запоріжжі українка Євдокія Купа переховувала дівчинку Марію Чапату, матір якої розстріляли гітлерівці. Щоб забезпечити дитину від загрози арешту і знищення, сусіди клопотали перед німецькою владою про видачу Марії паспорта як українці; четверо людей виступили як офіційні свідки (двох із них допитували), розуміючи, чим їм загрожує обман нацистів. Загалом про єврейську дівчину, яка переховувалася від гітлерівців, знали майже всі мешканці вулиці – кілька десятків людей; ніхто з них не видав Марію, а багато хто допомагав (Щупак, 1997: 120–121).

Загалом, потребують подальшого з'ясування питання про «соціальний склад» рятівників євреїв, серед яких більшість склали люди, які не належали до верхівки українського суспільства, його інтелектуальної еліти.

Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські солдати і навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв (Щупак, 1997: 15). Але, зрозуміло, такі випадки були нетиповими. Очевидно, що реалізація будь-яких наказів влади, ті чи ті вчинки здійснюються конкретними людьми зі своїм минулим і особистими симпатіями, скажімо, співробітники управ, солдати, українські поліцаї та ін. Безумовно, траплялись випадки, коли рятування євреїв було продиктовано душевним, людським поривом, прагненням надати допомогу жертвам нелюдської жорстокості нацистів. Піддавшись «першому пориву», часто надалі люди вже були змушені продовжувати смертельно небезпечну справу.

Натомість досить поширеними були випадки рятування євреїв українцями *через релігійні переконання*, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. К. Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти і християни-євангелісти. «На самій тільки Волині, – пише історик, – вони, вочевидь, врятували сотні людей. Ці протестанти гадали, що їхня християнська віра не дозволяла їм чинити інакше». Крім того, використовуючи взаємні зв'язки між протестантськими громадами, вони «могли швидко переводити євреїв із однієї місцевості до наступної» (Беркгоф, 2011: 95).

Вагому кількість серед рятівників-священослужителів становлять представники Української греко-католицької церкви. Тут слід згадати і «рядових» священників УГКЦ, серед яких Св. Омелян Ковч, котрий заплатив життям за рятування євреїв; і, звичайно, величну постать Митрополита Андрея Шептицького. Останній особисто врятував чимало євреїв, серед них – львівського рабина Давида Кахане, синів загиблого рабина Левіна Курта (Ісаака) і Натана. «Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священників, серед яких були його брат Клементій, голова ордену Студитів, а також вже згадана в даній статті ігуменя Студитського монастиря Йосефа, преподобний Марко Стек та інші». Андрей Шептицький рятував усіх, кому він міг надати допомогу, передусім – дітей. Їм давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли по жіночих та чоловічих монастирях та дитячих будинках. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угорський кордони. Загалом за допомогою Митрополита Андрея Шептицького були врятовані близько 200 євреїв (Щупак, 2012: 419).

Слід зазначити, що А. Шептицькому досі не надано високого звання Праведника народів світу – через його вітання гітлерівської армії у перші дні після нападу Німеччини на СРСР, контакти з нацистськими високопосадовцями тощо (цьому присвячена досить багата історична література (Vociurkiw, 1989; Митрополит Андрей Шептицький, 2003; Редлих, 2016; Маринович, 2007; Щупак, 2007; Чайка, 2007, Ковба, 2007; 2009а, 2009б). Ми вважаємо, що велич подвигу таких людей, як Митрополит Андрей Шептицький, не потребує підтвердження чи схвалення навіть самою високою та поважною інституцією. Сам факт організації цілої системи допомоги жертвам нацистського геноциду силами церковної організації, пасторська настанова до церковних ієрархів стосовно спасіння сотень приречених на загибель євреїв перетворили Митрополита Андрея Шептицького на уособлення гуманізму в протистоянні людожерській політиці нацистів. Шевах Вайс, врятований разом із родиною під час Шоа українцями та поляками, колишній спікер Кнесету

(парламенту) Ізраїлю та Посол Ізраїлю в Польщі, образно назвав А. Шептицького «українським Шиндлером» (Редлих, 2011).

Для нас очевидно є необхідність поширення знань про духовний подвиг Андрея Шептицького. Цьому слугує, зокрема, постійна музейна експозиція в музеї «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (місто Дніпро), присвячена великому українцю. Те, що така експозиція вперше в Україні створена саме в єврейському музеї, є свідченням того високого рівня духовності та праведності, якого досяг Андрей Шептицький за свого життя, та впливу на людську, суспільну свідомість після завершення його земного шляху.

Отже, серед тих, хто надавав допомогу євреям, були **представники різних верств населення та різних спільнот, які керувалися різними мотивами.**

1. Було чимало випадків, коли члени подружніх національно змішаних пар, їхні рідні **рятували євреїв як своїх родичів.** Сюди ж треба додати українців, поляків та інших, які відчували романтичні почуття, кохання до своїх обранців – представників єврейського народу.

Хоча були й такі страшні випадки, коли матері видавали на смерть своїх дітей-«полукровок», або видавали своїх єврейських чоловіків та дружин. Тож тут маємо говорити про душевні якості людей-рятівників.

2. Колишні колеги євреїв по навчанню й роботі, сусіди, яких пов'язувало з євреями життя у довоєнні часи, допомагали **через дружні почуття, товариські відносини.** Були випадки, коли українці рятували тих євреїв, які колись їм надали допомогу у скрутні часи.

3. Українські підпільники та партизани іноді вбачали у допомозі євреям **одну із форм Опору нацистському режиму.**

4. Окремі люди, яких можна назвати нон-конформістами, та які не могли адаптуватися в суспільстві за панування нацистського режиму, через допомогу жертвам цього режиму намагалися **протистояти насильству та у такий спосіб психологічно самостверджуватися.**

5. Християни, які **рятували євреїв через свої релігійні переконання.**

6. «Випадкові рятівники» – люди, які намагалися рятувати євреїв **через раптовий душевний порив** прийти на допомогу переслідуванім.

7. Були й **корисливі мотиви** надання допомоги євреям – намагання заробити гроші, отримати матеріальну вигоду від тих, кого рятували, про що вже йшлося вище.

Висновки.

Загалом слід підкреслити, що **на захист євреїв під час Голокосту на окупованій території України не виступила жодна українська політична сила чи воєнна організація.** Також і радянський уряд, який володів інформацією про винищення євреїв нацистами, не довів її до відома єврейського населення³. Не було декларацій, заяв, закликів до українського населення надати допомогу євреям ані з боку українського чи польського підпілля, ані з боку радянського уряду та підпорядкованих йому радянських партизанських загонів і радянського підпілля. Це відіграло свою трагічну роль у величезній кількості загиблих українських євреїв, яких нараховується півтора мільйони осіб з шести мільйонів усіх євреїв – жертв Голокосту.

Водночас історія Другої світової війни містить не тільки жакливі сторінки масових вбивств, але й приклади опору геноциду та рятування. Жоден із тих євреїв, яким було врятовано життя в період Голокосту, не могли сподіватися на спасіння без допомоги, яку, ризикуючи, надавали їм українці та представники інших народів нашої країни, які теж страждали від гітлерівської окупації.

Робота з дослідження феномену рятування євреїв України під час Голокосту є важливим науковим і моральним завданням, бо надає позитивні приклади людської поведінки людей за нелюдських умов війни. Це особливо актуально для України сьогодні, коли вона стала об'єктом вій-

³ Очевидно, це було зумовлено «інтернаціоналістською» складовою комуністичної ідеології, згідно з якою в радянському суспільстві не виділялись окремі національні групи, що мали особливу долю за певних історичних умов. Водночас той же «інтернаціоналістський» підхід не завадив радянській владі організувати масову депортацію кримських татар чи німців Поволжжя, коли це виходило із рішень сталінського керівництва СРСР.

ськової та інформаційної агресії, складовою якої є використання неправдивих історичних міфів та стереотипів в антиукраїнській пропаганді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Альтман, 2002 – Альтман И. А. Холокост и еврейское Сопротивление на оккупированной территории СССР. Москва, 2002. 320 с.
- Арендт, 2013 – Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / Переклад Антона Котенка. Київ, 2013. 367 с.
- Оголошення генерал-губернатора Франка, 1942. – Архів Центру «Ткума». Оголошення генерал-губернатора Франка (Варшава, 15 жовтня 1941 року) та штадгауптмана Хьолера (Львів, 10 березня 1942 року).
- Беркгоф, 2011 – Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Переклад з англ. – Т. Цимбал. Київ, 2011. 455 с.
- Всеукраїнська єврейська рада, 2018. – Всеукраїнська єврейська рада. – Режим доступу: <http://jadvis.org.ua/component/k2/item/405> – Назва з екрану.
- Грицак, 2017 – Грицак Я. Як українці переховували євреїв // Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/society/15436-yak-ukraintsi-perehovuvali-evreiv.htm> – Назва з екрану.
- Гутман, Галіль – Гутман И. Катастрофа и память о ней / Израэль Гутман, Наама Галиль; пер. с иврита Зоя Копельман, Яков Синичкин. – Иерусалим: Яд Вашем, [б.г.]. 292 с.
- ДАВО – Державний архів Вінницької області.
- ДАЗО – Державний архів Запорізької області.
- ДАЛЮ – Державний архів Львівської області.
- Коваль, 1992 – Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941 – 1944 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 25–32.
- Ковба, 2007 – Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Випуск № 4. Дніпропетровськ, 2007. С. 127–151.
- Ковба, 2009а – Ковба Ж. М. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Видання третє, виправлене і доповнене. Київ, 2009. 296 с.
- Ковба, 2009б – Ковба Ж. М. Останній рабин Львова Єзекііль Левін. Львів; Київ, 2009. 182 с., іл.
- Маринович, 2007 – Маринович М. Постать Митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Випуск № 4. Дніпропетровськ, 2007. С. 81–87.
- Митрополит Андрей Шептицький, 2003 – Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали: 1941 – 1944 / упорядн. Ж. Ковба; науковий редактор А. Кравчук. Київ, 2003. 313 с.
- Нахманович, 2016 – Нахманович В. Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього // Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. Київ, 2016. – С. 313–335.
- О Праведниках, 2018 – О Праведниках / Яд Вашем. – Режим доступу <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp>. – Назва з екрану.
- Палдиэль, 1998 – Палдиэль М. Праведники Народов Мира в годы Катастрофы. – Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/lesson_plans/pdf/righteous1.pdf – Назва з екрану.
- Праведники народов мира, 2018 – Праведники народов мира / Яд Вашем. – Режим доступу <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/faqs.asp> – Назва з екрану.
- Праведники народов мира, 2008 – Праведники народов мира // Холокост: Энциклопедия / ред. У. Лакёр, соред. Ю. Т. Баумель; пер. с англ. Москва, 2008. – С. 490–491.
- Праведники народов мира. Статистика, 2018 – Праведники народов мира. Статистика // Режим доступу: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp> – Название с экрана.
- Редлих Ш. Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. – Режим доступу: <http://www.jcrelations.net/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0.3180.0.html?L=7> – Название с экрана.
- Редліх, 2007 – Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919 – 1945 / видання друге; перекл. з англ. Київ, 2007. 289 с.
- Снайдер, 2011 – Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним: монографія. Київ, 2011. 448 с.
- Спогади рабина Кахане, 2009 – Спогади рабина Давида Кахане // Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / упорядн. Ж. Ковба. Київ, 2009. 276 с.

Убили односельчан, прятавших евреев. Акт. Харьковская область, Дергачевский р-н, с. Семеновка // Документы обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии / сост. Ф. Д. Свердлов; ред. И. А. Альтман. Москва, 1996. С. 55.

Чайка, 2007. – Чайка Т. Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії Митрополита Андрея Шептицького // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. Випуск № 4. Дніпропетровськ, 2007. С. 100–113.

Редлих, 2011. – Шимон Редлих: «Шептицький отрицал расистское мышление»: [інтерв'ю професора Шимона Редлиха журналу «Тыгодник Повшехны» (Tygodnik Powszechny) / перевод на русский: RISU.org.ua]. – Режим доступу: <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=3690> – Назва з екрану.

Щоденник Львівського гетто, 2009. Щоденник Львівського гетто: спогади рабина Давида Кахане / упоряд. Ж. Ковба. Київ, 2009. 276 с.

Щупак, 1997. – Щупак І. Я. Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941 – 1945 гг. // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 1. Запорожье: [б. и.], 1997. С. 120–121.

Щупак, 2007. – Щупак І. Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. Випуск № 4. Дніпропетровськ, 2007. С. 88–99.

Щупак, 2016. – Щупак І. Українські рятувальники євреїв під час Голокосту // Ігор Щупак / Праведники народів світу: Довідник / За ред. Ігоря Щупака. Вступні статті – М. Ф. Маринович, І. Я. Щупак. Упорядники – С. А. Врадій, Д. В. Шаталов. – Дніпро, 2016. 224 с.

Щупак, 2012. – Щупак І. Я. Трагедія євреїв України // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. Київ, 2012. С. 402–424.

Names and Numbers of Righteous Among the Nations, 2017. «Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2017» (див.: <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html>)

Bociurkiw, 1989. – Bociurkiw B. R. Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939–1941 / Bohdan R. Bociurkiw // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / edit. by Paul Robert Magocsi with the assistance of Andrii Krawchuk. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta, 1989. P. 101–123.

Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem, 2017. «Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2017» (див.: <http://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/ukraine.pdf>)

REFERENCES

Altman I. A. Kholokost i evreyskoe Soprotivlenie na okkupirovannoy territorii SSSR. [The Holocaust and the Jewish Resistance in the Occupied Territory of the USSR]. Moskva, 2002. 320 p. [in Russian]

Arendt Kh. Banalnost zla. Sud nad Aikhmanom v Yerusalyimi [The banality of evil. The trial of Eichmann in Jerusalem]. Kyiv, 2013. 367 p. [in Ukrainian]

Berkhof K. Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskskou vladoiu. [Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule]. Kyiv, 2011. 455 p. [in Ukrainian]

Bociurkiw B. R. Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939 – 1941 // *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / edit. by Paul Robert Magocsi with the assistance of Andrii Krawchuk. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta, 1989. Pp. 101–123. [in Ukrainian]

Chaika T. Kolaboratsiia u «prostori smerti»: do osmyslennia moralnoi kolizii Mytropolity Andreia Sheptytskoho. [Collaboration in the «space of death»: before the understanding the moral collapse of Metropolitan Andrei Sheptytsky// *Problems of the Holocaust history: scientific journal. Vypusk № 4. Dnipropetrovsk, 2007*]. Pp. 101–123. [in Ukrainian]

Gutman I. Katastrofa i pamyat o ney. [The Catastrophe and it's memory]. Ierusalim. 292 p. [in Russian]

Hrytsak Ya. Yak ukraintsi perekhovuvaly yevreiv. [How Ukrainians hid the Jews] // Rezhym dostupu: <https://www.obozrevatel.com/society/15436-yak-ukraintsi-perekhovuvali-evreiv.htm> – Nazva z ekranu [in Ukrainian]

Koval M. V. Natsytskyi henotsyd shchodo yevreiv ta ukrainske naseleння (1941 – 1944 rr.) [Nazi genocide against Jews and Ukrainians (1941 – 1944)] // *Ukrainian historical journal. 1992. № 2. Pp. 25–32* [in Ukrainian]

Kovba Zh. M. Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naseleння Skhidnoi Halychyny v roky «osta-tochnoho rozv'iazannia yevreiskoho pytannia». – Vydannia tretie, vypravlene i dopovnene. [Humanity in the depths of hell. Behavior of the local population of Eastern Galicia during the «final solution of the Jewish question». – Third edition, corrected and supplemented]. Kyiv, 2009. 296 p. [in Ukrainian]

Kovba Zh. M. Ostannii rabyn Lvova Yezekiil Levin. [Ezekiel Levin, the last Lviv rabbi]. Lviv; Kyiv, 2009. 184 p. [in Ukrainian]

Marynovych M. Postat Mytropolyta Sheptytskoho u neliniinomu prostori istorychnoho chasu. [The image of Metropolitan Andrey Sheptytsky in the nonlinear space of historical time] // Problems of the Holocaust history: scientific journal. – Vypusk № 4. Dnipropetrovsk, 2007. Pp. 81–87 [in Ukrainian]

Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Dokumenty i materialy: 1941 – 1944. [Metropolitan Andrey Sheptytsky. Documents and materials: 1941 – 1944] / uporiadn. Zh. Kovba; naukovyi redaktor A. Kravchuk. Kyiv, 2003. 313 p. [in Ukrainian].

Nakhmanovych V. Babyn Yar: mistse pamiaty u poshukakh maibutnoho. [Babyn Yar: A place of memory in the search of the future] // Babyn Yar: History and Memory / Za red. Vladyslava Hrynevycha, Pavla-Roberta Magochiia. Kyiv, 2016. Pp. 313–335 [in Ukrainian]

Paldiel M. Pravedniki Narodov Mira v roky Katastrofy. [Righteous among the Nations during the Catastrophe years] – Rezhim dostupu: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/lesson_plans/pdf/righteous1.pdf – Nazva z ekranu. [in Russian]

Pravedniki narodov mira. [Righteous among the Nations] // The Holocaust: Encyclopedia / red. U. Laker, sored. Yu. T. Baumel; Translated from English Moskva, 2008. Pp. 490–491 [in Russian]

Redlikh Sh. Mitropolit Andrey Sheptytskiy i evrei v period Kholokosta i Vtoroy mirovoy voyny. [Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Jews during the Holocaust and World War II]. – Rezhim dostupa: http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=594&Itemid=87 – Nazvanie s ekrana. [in Russian]

Redlikh Sh. Moralnye printsipy v povsednevnoy deystvitelnosti: mitropolit Andrey Sheptytskiy i evrei v period Kholokosta i Vtoroy mirovoy voyny. [Moral principles in everyday reality: Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Jews during the Holocaust and World War II] – Rezhim dostupa: <http://www.jrelations.net/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0.3180.0.html?L=7> – Nazvanie s ekrana [in Russian]

Redlikh Sh. Razom i narizno v Berezhanakh: Poliaky, yevrei ta ukraintsi, 1919 – 1945. [Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919 – 1945] / 2nd ed.; translated from English. Kyiv, 2007. 289 p. [in Ukrainian]

Shchodennyk Lvivskoho hetto: spohady rabyna Davyda Kakhane. [Lviv Ghetto Diary: Memories of Rabbi David Kahane] / uporiad. Zh. Kovba. Kyiv, 2009. 276 p. [in Ukrainian]

Shchupak I. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: osobysty ta symvol v istorii. [Metropolitan Andrey Sheptytsky: personality and symbol in history] // Problems of the Holocaust history: scientific journal. Vypusk № 4. Dnipropetrovsk, 2007. Pp. 88–99. [in Ukrainian]

Shchupak I. Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu. [Ukrainian Righteous among the Nations during the Holocaust] // The Righteous among the Nations: Reference book / Za red. Ihoria Shchupaka. Vstupni statii – M. F. Marynovych, I. Ya. Shchupak. Uporiadnyky – Ye. A. Vradii, D. V. Shatalov. Dnipro, 2016. Pp. 9–11. [in Ukrainian]

Shchupak I. Ya. Tragediia yevreiv Ukrainy // Natsionalne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narasy. [Tragedy of the Ukrainian Jews // National Problems in Ukraine XX – early XXI centuries: historical essays] / [ed. council: V. M. Lytvyn (holova), H. V. Boriak, V. M. Danylenko ta in.; vidp. red. V. A. Smolii; O. H. Arkusha, V. F. Verstiuk, S. V. Vidnianskyi ta in.]. Kyiv, 2012. Pp. 402–424 [in Ukrainian]

Shchupak Y. Ya. Otnoshenye ukraynskoho naseleniia Zaporozhia k evreiam vo vremia voyny 1941 – 1945 hh. [The ratio of the Ukrainian population of Zaporizhzhia to the Jews during the war 1941 – 1945] // Zaporizhzhia Jewish readings. – Vp. 1. – Zaporizhzhia: [b. y.], 1997. – Pp. 120–121. [in Russian]

Snaider T. Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym: monohrafiia. [Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin: monograph]. Kyiv, 2011. 448 p. [in Ukrainian]

Spohady rabyna Davyda Kakhane // Shchodennyk Lvivskoho hetto. Spohady rabyna Davyda Kakhane. [Rabbi David Kahane memories // Lviv ghetto Diary. Memories of the Rabbi David Kahane] / Ed. Zh. Kovba. Kyiv, 2009. 276 p. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 16.04.2018 р.